

LUUPÄÄ, PUUPÄÄ, PUUSILMÄ

NÄKYMIÄ SANANMUODOSTUKSEN ANALOGISUUTEEN JA BAHUVRIIHI- YHDYSSANOJEN OLEMUKSEEN

Heinähattu, kaurahattu, kauralakki, ruispiipo, ryynimyyssy, heinäkenkä, heinämono, vehnätoissu, toukohousu ja rehupuntti ovat syntyneet erottamaan maalaiset slanginpuhujista. Sananmuodostuksen kannalta kiinnostavaa 'maalaisen' nimityksissä on, että sanoista muodostuu bahuvriihiyhdyssanojen sarja,¹ jossa määriteosana on heinäkasvin nimitys ja edusosana vaatekappale. Tarkasteltavinani ovat Paunosten (2000) Stadin slangin suursanakirjasta poimittujen, ihmistä nimittävien yhdyssanojen muodostamat analogiset sarjat. Analogisuus on kattokäsite, jonka alle jo yksistään sananmuodostuksessa sijoitetaan hyvin erilaisia ilmiöitä. Pyrin luomaan silmäyksen siihen, millaisia piirteitä sananmuodostuksen analogisuudessa voi olla. Huomioni kohteena ovat erityisesti bahuvriihiyhdyssanat, mutta otan esille myös muutamien niille kiinnostavalla tavalla läheisten sanaryhmien ja idiomien muodostamia sarjoja. Pitkin matkaa tarkasteltavina ovat myös bahuvriihiyhdyssanojen olemus ja asema kielen järjestelmässä.²

Tavallisimmin sananmuodostuksen analogisuudella viitattaneen joko saman määriteosan (*puupää*, *puusilmä*) tai edusosan (*luupää*, *puupää*) muodostamaan yhdysanaketjuun. Tällaiset ketjut on helppo huomata, eikä niiden olemassaoloa tarvitse sen enempää perustella. Niitä voi pitää yhtenä todisteena siitä, että uusia yhdyssanoja rakennetaan analogi-

¹ Sarja on tässä samantapainen väljä muodon ja merkityksen analogisuudelle perustuva ryhmittymä kuin Onikki-Rantajääskön esityksessä (2001: 139 ja siinä mainittu lähde).

² Hyvistä ideoista ja rakentavista kommentteista suurkiitokset Tiina Onikki-Rantajääskölle, Vesa Koivistolle ja Pentti Leinolle.

sesti vanhojen mallien pohjalta (ks. esim. Ryder 1994: 80). Analoginen malli voi muodostua myös synonyymisten ilmausten sarjasta. Tästä esimerkkinä ovat alussa esitetyistä 'maalaisen' nimityksistä sellaiset, joissa heinäkasvin ja hatun tai jalkineen synonyymit toistuvat. Maalaista nimeävää synonyymisarjaa voi laajentaa edelleen niin, että yhteen kuuluvat sellaiset sanat, joissa edusosana on jokin vaatekappale. Tällaisen sarjan takaa voidaan tavoittaa nimeämisen ideologia. Vaate on nostettu 'maalaisen' nimeämisperusteeksi ja tarkastelun kohteeksi, koska siihen halutaan liittää jotakin poikkeuksellista. Poikkeuksellisuus ilmaistaan heinäkasvin nimityksillä, jotka liittävät 'maalaisen' asuinpaikkaansa ja saattavat implikoida, että tarkasteltavana on jonkinlainen kaupunkilaisvaatteesta poikkeava työvaate.

Synonyymisarjojen laajentaminen nostaa merkitysrakenteen ilmauksia yhdistäväksi taustaksi ja johdattaa tarkastelun alueelle, jossa analogisuutta on vaikeampi osoittaa ja perustella. Näin lähestytään metaforille perustuvia sarjoja, joita sanamuodostuksessa on tarkasteltu melko harvoin. Metaforiset mallit tuntuvat yhdyssanojen tuottamisen ja tulokinnan kannalta havainnollisilta, ja siksi esitän seuraavassa kaksi metaforalle perustuvaa sarjaa, joissa bahuvriiheja muistuttavat yhdyssanat asettavat yhdyssanatyypin rajat ja bahuvriihien olemuksen kriittiseen tarkasteluun.

METAFORILLE PERUSTUVAT SARJAT JA BAHUVRIIHIYS

Metaforien muodostamisessa sarjoissa analogisuutta on kahdella tasolla, sillä metafora jo itsessään on analoginen hahmotusmalli ('ihminen on kuin X') ja metaforan soveltaminen edelleen uusiin sanoihin synnyttää samalle hahmotustavalle perustuvan analogisen sarjan. Aineistossani on ilmauksia, joissa ihminen rinnastetaan puuhun, ja kun tämä metafora on yhdyssanojen taustana, syntyy PUU-metaforalle perustuvien sanojen sarja: *aapapuu* 'neuvottomana seisova ja ympärilleen toljottava ihminen', *kelohonka* 'pitkä ihminen', *latvakakkonen* ja *latvaroso* 'tyhmä' sekä kevytkenkäisestä naisesta käytetyt *panopuu* ja *oksanreikä*. PUU-metafora yhdistää 'tyhmää' tarkoittavat bahuvriihiyhdyssanat — *puupää*, *lahopää*, *pölkkyä* (PS), *pökelöpää* (Google-hakukone 11.8.03) ja *taulapää* — edellisiin, tyypiltään lähinnä metaforisiin yhdyssanoihin.

Ihmisen ja puun rinnastamisesta hahmottelemani metafora ei ole yhtenäinen, sillä siihen sijoittamani ilmaukset kohdistavat huomion osittain puun eri ominaisuuksiin. Malli on kuitenkin produktiivinen, ja lisäksi se saa tukea etymologiasta.³ PUU-metafora yhdistää rakenteeltaan erilaisia yhdyssanoja ja johdattaa tarkastelemaan semanttisesti bahuvriiheiksi hahmotettavia yhdyssanoja, joissa osien järjestys on bahuvriihin prototyyppiin nähden käänteinen: *latvaroso*, *kallovälkky*, *aivokääpiö*, *kenkäheinä* ja *tumppusuora*. Tällaisia käänteisiksi bahuvriiheiksi kutsuttuja yhdyssanoja on tarkasteltu lähinnä kansanrunousaineistoista (Schellbach 1964: 10; Ravila 1946: 19). Runoudessa soinnuttelu ja allitteraatio luovat edellytykset käänteisyydelle eli metateesille, mutta puhekielen käänte-

³ Koski (1987: 46) on havainnut, että *ruumis*-sanan latinalaista vastinetta, *corpus*-sanaa, voidaan käyttää muun muassa »kasvin massiivisesta, kokonaishahmoa dominoivasta runkomaisesta osasta aineena, esimerkiksi puun rungosta – –». Myös Hakulinen (1999a [1959]: 270) on pohtinut 'puun rungosta kappaleetta, pölkkyä' tai jonkinlaista 'möhkälettä' kuvaavien sanojen yhteyttä 'ruumista' tarkoitaviin sanoihin.

siksi hahmottuvia bahuvriiheja ne eivät täysin selitä. Yksi mahdollinen motivaatio meta-teesille puhekielessä voi olla halu elävöittää sanottavaa. Ruoppila (1959: 30) nimittäin on havainnut, että kansanomaisessa kerronnassa esitystä elävöitetään toistamalla sanoja ään-teellisesti hiukan muutettuina tai vaihtamalla jo aiemmin esiintyneiden sanojen paikkaa.

Morfosemanttisesti esimerkiksi 'tyhmää' tarkoittava *kallovälkky* on 'henkilö, jolla on välkky kallo', ei 'välkky, jolla on kallo'. Kyseenalaisempi tapaus on ilmaus *latvaroso*. Jos *latvaroso* katsotaan käänteiseksi bahuvriihiksi, määriteosa *latva* on silloin tulkittu PUU-metaforaan perustuvan mallin mukaan päähän viittaavaksi. Tällainen tulkinta on selvästi hatarammalla pohjalla kuin esimerkiksi *kenkäheinän* tulkitseminen käänteiseksi bahuvriihiksi, sillä *kenkäheinällä* on »oikea» bahuvriihivastine *heinäkenkä*. Vaikka metateesi-versioiden bahuvriihiyteen ei löydy mitään yhtä vastausta, semanttisesti esimerkiksi *aivo-kääpiö* hahmottaa 'henkilön, jolla on pienet aivot' kuten *vähäaivokin*. Niinpä semanttilta rakenteeltaan käänteiseksi bahuvriihiyhdysanoiksi hahmottuvien sanojen ryhmä muodostaa oman sarjansa ja pyrkii laajentamaan bahuvriihiyhdysanakategorian sisältämään käänteisenkin tyyppin.

Tämä on perinteisen yhdysanajaottelun kannalta ongelmallista, sillä yhdysanat on tapana jakaa rakenteellisen-semanttisten kriteerien perusteella summayhdysanoihin (*suomalais-ugrilainen*) ja määrittäisyhdysanoihin (*kivitalo*) (esim. Ison suomen kieliopin (tulos) sananmuodostusta käsittelevä osio). Bahuvriihiyhdysanat on useimmiten katsottu määrittäisyhdysanojen alalajiksi (esim. Penttilä 1963: 263; Iso suomen kielioppi, tulossa; vrt. kuitenkin Mikkola 1967: 39), ja koska määrittäisyhdysanojen perustyyppi on sellainen, että siinä määriteosa määrittää edusosaa, käänteiset bahuvriihit rajautuvat määritelmän ulkopuolelle. Havainto määriteosan keskeisyydestä ilmausten tulkinnessa ei ole uusi (ks. Malmivaara 2003: 87–88 lähteineen; Vesikansa 1989: 214). Määrittäisyhdysanan olemuksen kannalta ilmiö ansaitsisi kuitenkin systemaattisen tarkastelun.

Toinen PUU-metaforan kaltainen malli on ihmisen, seuraavassa 'maalaisen', rinnastaminen työvälineeseen: *heinähanko*, *heinäseiväs*, *pehkuleka*, *ryynipussi*, *ryynipora*, *suokuokka*, *turvenuija*, *turvenuppi*, *niittysaha*, *niittyviila*, *nurmikiila*, *nurmikillutin*, *nurmi-vasara*, *timoteitaltta* ja *olkimoukari*. Tällainen malli tuntuu paitsi metaforiselta ('maalainen on kuin työväline') myös metonymiseltä. Metonymisyys perustuu sille, että määriteosan tarkoitteen parissa työskentelevä ja edusosan välinettä käyttävä ihminen on nimetty välineen mukaan. Metonymian ja metaforan rajaviivan piirtäminen ei ole tässä mahdollista eikä tarpeellistakaan; ilmaushan voi olla esimerkiksi metonymialle perustuva metafora (ks. Onikki 1997: 107). Merkitysrakenteen kahtalaisuudesta huolimatta ilmausten yhteiseksi taustaksi hahmottuu TYÖVÄLINE-metafora. Metafora esineellistää ihmisen ja välittää siten vahvaa pejoratiivista asennetta, jota riemastuttava kuvallisuus ja sarjan äärimmäinen produktiivisuus tosin tuntuvat laimentavan ironiseksi pilailuksi. Nykikielen näkökulmasta 'maalaisen' rinnastaminen työvälineeseen vaikuttaa ehkä pikemmin huvittavalta kuin erityisen halventavalta. Tässä kohdin on kuitenkin hyvä ottaa huomioon aineistolähteeni ominaispiirre: slangisanat rakentavat omaa sisäpiiristä ideologiaansa, jossa muut halutaan erottaa omasta ryhmästä. Niinpä maalaisen nimitykset ovat kaupungistumisvaiheessa sisältäneet ja välittäneet paljon sekä tunteita että asenteita (ks. Paunonen ja Paunonen 2000: 32).

TYÖVÄLINE-metaforalle perustuvien ilmausten sarja vaikuttaa melko koherentilta, mutta yhdysanatyypin rajat eivät siinäkään ole selkeät, minkä osoittaa havainnollisesti esi-

▷

merkiksi *turvenupin* 'maalainen' kaksihakmotteisuus. *Turvenupin* voi nimittäin katsoa työvälineen (vrt. *turvenuija*) modifioinnin kautta syntyneeksi ihmisen metaforiseksi nimitykseksi, mutta yhtä mahdollista on katsoa, että edusosa *nuppi* viittaa päähän. Tässä kohdin metaforisen yhdyssanan ja bahuvriihiyhdyssanan kategoriat limittyvät (ks. yhtäläisyyksistä myös Heinonen 2001: 628).

Metaforisia yhdyssanoja ei useinkaan ole esitetty yhdyssanatyypin luokitteluisissa, mutta koska niillä on selviä yhteyksiä bahuvriihiyhdyssanoihin, katson metaforiset yhdyssanat omaksi, bahuvriihiyhdyssanojen kaltaiseksi ryhmäkseen, kuten Heinonenkin (2001: 628). Yhteistä molemmille yhdyssanatyypeille on, että niissä edusosa ei viittaa suoraan tarkoitteeseen: *suokuokaksi* tai *olkimoukariksi* nimitetty 'maalainen' ei ole sen enempää kuokka kuin moukarikaan, kuten *punapääkään* ei ole pää vaan henkilö, jolla on yhdyssanan tarkoitteen ominaisuus. Bahuvriihit viittaavat tarkoitteeseensa metonymisesti, eksosentrisesti, ja metaforiset yhdyssanat nimensä mukaan metaforisesti. Metaforan ja metonymian raja on jo osoittautunut häilyväksi, joten bahuvriihikategorian ja metaforisten yhdyssanojen limittyminen on oikeastaan odotuksenmukaistakin.

Turvenuppi-esiintymään vaikuttaa siis kaksi sarjaa: TYÖVÄLINE-metafora ja pääloppuisten bahuvriihiyhdyssanojen ryhmä, joka on slangiaineistossani semanttisesti melko yhtenäinen, useimmiten 'tyhmää' osoittava. Syvennyn seuraavassa luvussa lähemmin 'tyhmää' tarkoittavien bahuvriihien joukkoon, mutta ennen sitä haluan vielä kiinnittää huomion merkitysten häilyvyyteen. Huomasin nimittäin, että 'maalaista' tarkoittavilla sanoilla voidaan osoittaa myös 'tyhmää' (esimerkiksi *bemböölebuu* 'hidasälyinen, puoliksi maalainen'). Tällaisissa sanoissa takapajuinen ja siksi kehittymättömäksi mielletty asuinpaikka yhdistetään älylliseen kehittymättömyyteen. Samalla on hyvä huomata, että merkitys 'tyhmä' on käsitteenä hyvin venyvä. Tyhmyys voi olla niin lahjattomuutta, heikkoa tai hidasta älyämistä kuin harkitsemattomuutta tai ajattelemattomuuttakin (ks. Leino ja Leino 1990 s.v. *tyhmä*). Aineistossani yksi 'tyhmäksi' nimeämisen motivaatio on selvästi myös erottaa henkilö slanginkäyttäjien sisäpiiristä. Tämä saattaakin olla syy siihen, että 'maalaista' ja 'tyhmää' tarkoittavien sanojen raja on häilyvä. Lähtökohtani seuraavassa on se, että käsittelemilleni sanoille on kaikille kirjattu Paunosten (2000) slangisanakirjaan merkitys 'tyhmä'. Siksi käsitelen ryhmää yhtenäisenä, vaikka sanoihin sisältyy paljon erilaisia merkitysvaihteita.

KAKSI KESKEISTÄ MALLIA 'TYHMÄN' TUOTTAMISESSA JA TULKINNASSA

'Tyhmän' kuvauksissa kielen analoginen perusluonne ja sanaston sarjoittuminen näyttäytyvät monipuolisesti. Sarjoittumistavoista määriteosan vaihtelu (*sima-*, *hiiva-*, *puu-*, *luu-pää* ja niin edelleen) osoittautuu 'tyhmää' tarkoittavissa bahuvriiheissa tavallisimmaksi: 51 ilmauksesta 27:ssä edusosa on *pää*. Kielen ekonomisuuden kannalta näin suuren ja melko yhtenäisen sarjan löytäminen tuntuu harvinaiselta ja siksi kiinnostavalta. Olenkin tarttunut *pää*-edusosaisten 'tyhmää' tarkoittavien bahuvriihien sarjaan yksityiskohtaisesti, koska tällaisen materiaalin perusteella voi tehdä havaintoja siitä, millaisia säännönmukaisuuksia, skeemoja, ilmausten muodostamisessa ja tulkinnassa käytetään.

Langackerin (1987: 67–68) skeema on kaksitasoinen: yhtäältä skeemat ovat mielikuvia

ja tietoa maailmasta ja toisaalta taas ilmauksista abstrahoituja yleistyksiä (vrt. myös Lakoff 1987: 113–114). Juuri abstraktisuutensa vuoksi skeema voi sisältää metaforiset hahmotustavat, joita käytin yhteisen merkitystaustan kuvauksessa. Skeeman voikin esittää yhtä hyvin yksityiskohtaisena kuin melko yleisenä, kategorioiden rajan asteittaisuutta osoittavana mallina. Kognitiivisessa kieliopissa skeemat ovat »ainoita säännön vastineita» (Onikki 1994: 113), ja omassa tarkastelussani ne ovat sananmuodostusmalleja. Produktiivisuus ja ilmausten suhde niitä edustavaan skeemaan ovat väljiä käsitteitä, koska kategorioiden katsotaan jäsentyvän prototyyppien ympärille. Jotkin sanat siis edustavat ilmaustyyppejä ja skeemoja paremmin kuin toiset. (Leino 1993: 213.)

Aineistoni perusteella keskeisimmät tavat saada aikaan merkitys 'tyhmä' *pää*-edusosaisella bahuvriihilla ovat aineen sijoittaminen päähän, skeema [*päässä* on ainetta x], ja pään kuvaileminen määräiteosana olevan aineen kautta, skeema [*pää* on aineesta x]. Esitelen seuraavaksi lyhyesti molemmat skeemat, joiden muodostamisessa tukena ovat olleet Kosken (1979: 244) ja Munukan (1990: 17–18) soveltamat mallit. Lisäksi tarkastelen skeemojen laajentumia ja skeemojen väliin jääviä kaksitulkintaisia välimuotoja, ja lopuksi asetan skeamani ja bahuvriihiyhdysanamallini laajempaan tarkastelukulmaan leksikon ja kieliopin rajankäynnin avulla.

[PÄÄSSÄ ON AINETTA X]

Skeema [*päässä* on ainetta x] on abstrahoitu seuraavista bahuvriihiyhdysanoista:

<i>hiivapää</i>	'tyhmä, hullu, hölmö'
<i>jauhopää</i>	'tyhmä'
<i>jästipää</i>	'tyhmä poika tai mies'
<i>simapää</i>	'tyhmä, vajaaälyinen'
<i>vesipää</i>	'tyhmä, vesipoika, absolutisti'
<i>kusipää</i>	1. 'tyhmä, hullu, omituinen' 2. 'kelju, ikävä'
<i>paskapää</i>	'tyhmä tai kelju kaveri'
<i>ureapää</i>	'tyhmä'
<i>älypää</i>	1. 'älykäs, nokkela' 2. 'tyhmä, joka pitää itseään älykkäänä'
<i>valopää</i>	1. 'älykäs, fiksu' 2. 'tyhmä, hullu'.

Skeeman [*päässä* on ainetta x] taustalla on yhdysanamalli, jossa määräiteosan tarkoite sijoitetaan edusosan sisään (Häkkinen 1990: 152). Pää hahmottuu tässä ryhmässä säiliöksi, joka edustaa metonymisesti osa–kokonaisuus-suhteen perusteella koko ihmisruumista (ks. Lakoff 1987: 383; Lakoff ja Johnson 1980: 36). Pään säiliömäisyys näkyy kielen historiassakin, sillä Koivulehto (1970: 179) on havainnut, että astian ja pään nimitykset voivat olla etymologisesti yhteydessä toisiinsa (vrt. *kulhiainen* 'takaraivo, päälaki' – *kulho* '(puinen) vati'). [*Päässä* on ainetta x] -skeemassa päähän on sijoitettu pääasissa kolmenlaisia aineita: älykkyuden elementtejä (*älypää*, *valopää*), eritteitä (*paskapää*) ja humalaan liittyviä aineita (*simapää*).

Määräiteosan tarkoiteen sijoittaminen pään sisään perustuu INKLUUSIO-suhteeseen, jossa muuttuja (määräiteosan tarkoite) on kiintopisteen (edusosan tarkoite) rajaamassa alassa (ks.

▷

Leino 1993: 178–179). INKLUUSION mahdollisuus ei rajoitu vain konkreettisiin aineisiin, sillä abstrakteista aineista voidaan puhua samalla tavalla (ks. Lakoff ja Johnson 1980: 30–31; Onikki 1992: 33). Niinpä *älypään* päässä on *älyä* kuten *simapään* päässä *simaa*. *Älypää* ei kuitenkaan ole *simapään* tapainen metaforinen ilmaus, ja siksi *älypään* merkitys ’tyhmä’ syntyy pikemmin ironian kuin abstrahoitumisen kautta.

Idiomit voivat paljastaa asioiden hahmottamiseen liittyviä ajatusmalleja. Sanonnoissa hankalien ja erikoisten ihmisten päähän sijoitetaan eritteitä: *sil on noussu kusi latvaan ja alkanu kiehua* ’ylpistyä’, *olla kusta päässä* ’hullu tai omituisesti käyttäytyvä ihminen, hankala tai epämiellyttävä ihminen’ ja solvaus *jos sun pääs olis lasia niin näkis ku kusi virtaa ja paska tekee patoja* (SSS s.v. *kusi*). Tyhmyyden yhteyttä pään sisältöön kuvaa sanonta *kusta päässä, järki jäässä* (mp.). Bahuvriihdyssanoissa määräiteosana oleva erite antaa sanan tarkoitteelle epämiellyttäviä ja pejoratiivisia konnotaatioita, joiden kautta nimetty henkilö erotetaan slanginpuhujien ryhmästä, ja tämä puolestaan luo edellytyksen merkitykselle ’tyhmä’.

Kosketuspinta humalatilán kuvauksiin ei ’tyhmää’ tarkoittavista bahuvriiheista ehkä ensi katsomalta nouse esiin. Tämän ryhmän sanoilla onkin yhteyksiä hyvin monenlaisiin sarjoihin, jotka antavat ilmauksiin omaa väriään. Yksi bahuvriihien kannalta keskeinen ajatusmalli on humalan kaksihakotteisuus, joka näkyy kiinnostavasti Yleisradion sanontakilpailuun (1953) lähetetyssä sanonnassa: *en minä humalassa ole, mutta humala on minussa*. Yhtäältä humalassa olevan sisään sijoitetaan asioita, kuten *olla hiiva otsassa* tai *pultti päässä* -ilmauksetkin (SSS s.v. *olla*) osoittavat. Toisaalta humalassaolija voi olla aineessa, mikä näkyy *hiiva-*, *jästi-*, *sima-* ja *jauhoppään* humalatilaa kuvaavissa vastineissa *olla hiivassa*, *jästissä*, *jauhossa* ja *simassa* (myös *turvenuppi – olla turpeessa*). Jälkimmäiset humalan kuvaukset perustuvat ilmaustyyppille, jossa aine on konventionaalistunut tilán kuvaukseen⁴ (ks. Koski 1979: 235; Onikki-Rantajääskö 2001: 101), ja ensimmäiset noudattavat mallia aineiden hahmottamisesta ihmisen sisään. Kotilainen (1999: 31) on havainnut, että sisäpaikallissijalla ihmiseen kuvataan lähinnä lääkkeitä (esimerkiksi *aloitetaan lääkkeiden ja doping-aineiden »pumppaaminen» ihmiseen*), ei ruoka-aineita (mts. 28). Tämä havainto tukee ajatustani siitä, että humalaan liittyvät aineet tuovat bahuvriihien määräiteosinakin ilmauksiin jonkinlaisen abstraktimman ulottuvuuden, mahdollisuuden abstrahoitua tilán ilmauksiksi.

Tyhmyyden erityismerkitys tuntuu voivan myös kuluu, ja silloin sana saattaa irrota tästä humalailmauksiin liittyvien sanojen paradigmasta. Näin näyttää käyneen *jästipäälle*. *Jästi*-määriteosa on sen verran opaakki, että sana ei nykykielitajussa välttämättä liity muiden ainemääriteosien joukkoon (vrt. ruotsin kielessä *jäst* ’hiiva’). Kenties ’aine’-merkityksen kuluminen ja humalailmauksen *olla jästissä* vanhentuminen ovat edistäneet *jästipään* irtoamista ryhmän sanoista, ja näin *jästipää* on alkanut vertautua äänteellisesti samankaltaiseen *jääräpäähän* ’itsepäinen’. Internet-haun tulokset (Google 21.7.03) osoittavat *jästipään* ja *jääräpään* läheisyyttä ja sitä, että nykykielessä *jästipäällä* on merkityksen ’tyhmä’ rinnalla myös merkitys ’itsepäinen’, jota ei ole sanakirjoihin (SSS ja PS) kirjattu.

⁴ Samanlainen vakiintuminen näkyy ilmauksessa *olla humalassa* (vrt. alun perin *humala* ’oluen ainesosa’), jota Hakulinen (1999b: 16) arvelee ellipsiksi *humalapäässä*-sanasta (ks. myös Onikki-Rantajääskö 2001: 49).

- (1) *Piti sinnikkästi konttorihenkilökunnan puolta olematta kuitenkaan jääräpäinen **jästipää**.*
(www.vennamo.com/tyo/nimetej.htm - 15k -)
- (2) ***Jästipää** jukuri ku oot.*
(www.astronetti.com/huumori/pohjahoros.htm - 7k -)

Toisaalta bahuvriihiyhdys sanojen paradigma on myös produktiivinen. Poimin sekä Onikki-Rantajääsköltä (2001: 101) että Paunosten (2000) slangisanakirjasta humalailmauksia ja kokeilin, löytyykö niille bahuvriihivastineita. Hakuni (Google 21.7.03) osoitti, että bahuvriiheja voidaan muodostaa ainakin laittamalla määriteosaksi päihtymykseen liittyviä aineita. *Olla hapossa* -ilmaus saa bahuvriihivastineen *happopää*, ja *olla talkkunassa* -ilmausta vastaa *talkkunapää*. Täysin produktiivinen sananmuodostusmalli skeemani ei ole, mutta *happopää* ja *talkkunapää* ovat kuitenkin kiinnostava lisä 'tyhmää' tarkoittavien bahuvriihien joukkoon. Esittelen seuraavassa hakuni tuloksia muutamien esimerkkien avulla:

- (3) *Kevin kyseli kaduilla oliko kukaan nähnyt tyttöä. Yksi **happopää** kertoi muistavansa tytön hyvin, sillä tytön takia hänestä oli hakattu paskat pihalle. Tyttö oli ollut hänen löytönsä. Hän oli ottanut tytön mukaan huumerenkaaseen, mutta kun joitakin viikkoja oli kulunut, kiittämätön lutka oli karannut. Näin paikallinen huumeediileri ei ollut enää saanut päivittäistä suihinottoa, ja **piripää** sai kärsiä seuraamukset.*
(www.rihmas.to /arkisto/yksionni.htm - 21k -)
- (4) *Sä puhuit sateenkaarelle (Archie): Mä luulin, että sä oot **happopää**, kun näin sinut silloin kerran metsässä, sä lähdit syvemmälle kulkemaan, -- sä puhuit metsälle, sä puhuit puille --.*
(www.geocities.com/monroesband/sapuhuitsateenkaarelle.html - 3k -)
- (5) *Ollaan leikitty Väestörekisterikeskuksen nimihaun kanssa. Revettiin ihan täysin kun huviksi kokeiltiin, että onko Suomessa yhtään Mari-Pilvi nimistä ihmistä. On! Jumalauta! 60-luvulla on joku **happopää** antanut pienelle tyttarelleen nimeksi Mari-Pilvi! JOKU ROTI!*
(melancholie.diaryland.com/june04.html - 58k -)

Ensimmäinen esimerkki on kiinnostava, koska siinä *happopään* synonyymina esiintyy *piripää* (SSS 'amfetamiinin käyttäjä'). *Piripää* hahmottaa yksinkertaisesti aineen — *pirin* (SSS s.v. *piri* 'amfetamiini') — *pään* sisään, ja näin esiintymässä on vain yksi metonyyminen siirtymä, synekdokee. 'Tyhmää' tarkoittavat bahuvriihit ovat abstrahoituneet tästä konkreettisen sisällön ajatuksesta metaforisiksi. Onikki (1997: 107) esittää tällaisen metaforisen siirtymän, merkityksen abstrahoitumisen, näkyvän siinä, että konkreettisen merkityksen rinnalle tulee »verbikantaisia aktiviteetin tai tilan ilmauksia». Edelleen hän katsoo, että elävä polysemia saattaa tarjota konkreettisille ilmauksille mahdollisuuden abstrahoitua mentaalisen tilan kuvauksiksi (ks. mp.; Onikki-Rantajääskö 2001: 235). Humalailmaukset tarjoavat bahuvriihiyhdys sanojen taustaksi tilan ilmauksia, joista voi muodostaa idiomikonstruktion *olla* + jonkinlainen ainesana + INESSIIVI. Idiomikonstruktioissa merkityksestä huolehtii verbiin liittyvä komplementti, tässä tapauksessa siis ainesana (ks. Nenonen 2002: 84). Niinpä koko idiomikonstruktio, tilaa ilmaiseva syntagma, tuntuu voivan kirjoitautua bahuvriihiyhdys sanoihin määriteosan kautta.

▷

Bahuvriihien taustalla voi havaita myös hyvin polyseemisiä verbikantaisia ilmauksia, joista yksi havainnollisimmista on *höyrypää* 'hassahtanut, höpsähtänyt, löylynlyömä' (PS). *Höyrypään* määriteosan voi liittää tilan ilmaukseen *olla höyryssä* 'olla humalassa' ja verbikantaiseen aktiviteetin ilmaukseen *höyrytä* : *höyryää* (PS 'toughuta, intoilla jne. '; ks. Hakulinen 1979: 70). Ylipäätäänkin bahuvriihiyhdyssanojen kontekstit (ks. myös *happopään* esimerkit 4 ja 5) osoittavat, että sanoja käytetään poikkeuksellisesti tai epätoivottavasti toimivasta henkilöstä:

- (6) **Talkkunapää** (s.) *Täysin keskittymiskyvytön työtoveri, joka jaksaa kuunnella huoli-
liasi noin 5–10 sekuntia ja alkaa sen jälkeen lukea mailejaan, surffaa netissä tai
räplää kännykkäänsä.*

(www.rekaksois.com/gif/t.html - 10k -)

- (7) *Yritin tänään kuunnella Mafian seuraajaa, koska Minna sanoi sen soittaneen aina
välillä yhtä tosi hyvää biisiä Don Johnson Big Bandilta. Tunnin kuluttua olin jo ihan
kypsä. Musa oli.. no, kestihän sitä, kun ei ihan pahinta teiniteknoa ollut. Kärsiväl-
lisuus loppui kuitenkin, kun musiikin lisäksi joutui kuuntelemaan kahden talkkuna-
pään*) juttuja. Jäi DJBB kuulematta — ehkä joskus toiste sitten.*

*) **Talkkunapää**: *TV-juontaja, jonka kananaivoisuus ja olematon äidinkielen taito
kuitataan »aitoudella».* (Lähde: Adams & Lloyd: *Elimäen perimmäinen tarkoi-
tus*) Tässä tapauksessa **talkkunapää** olivat radiojuontajia, mutta... sama asia.

(provokaatio.blogspot.com/ 2003_04_01_provokaatio_archive.html - 71k -)

Eksplisiittisesti toiminnallisuutta bahuvriihiyhdyssanoista on vaikea osoittaa. Toimin-
nallisuuden ajatukseen törmää kuitenkin silloinkin, kun miettii, miksi humalaan liittyviä
aineita sisältävät bahuvriihiyhdyssanat tarkoittavat 'tyhmää'. Niin humala kuin tyhmyyskin
ovat mentaalisia tiloja (ks. tarkemmin Malmivaara 2003: 42), ja molemmissa tiloissa ole-
va saattaa toimia irrationaalisesti. Yhteys mentaaliseen toimintaan voi kytkeytyä bahuvrii-
heihin myös edusosan kautta, sillä *pää* voi edustaa ajattelua metonymisesti. Nenonen
(2002: 116–117) onkin havainnut, että ruumiinosalla tehtävään toimeen viittaavissa idio-
mikonstruktioissa, eleidiomeissa (tyyppiä *taputtaa käsiään*, *siristää silmiään*), *pää* liit-
tyy useimmiten juuri järkeen ja tunteisiin.

[PÄÄ ON AINEESTA X]

Toisen pääskeemani taustana ovat ilmaukset

<i>juustopää</i>	'tyhmä'
<i>kumipää</i>	1. 'rasvalettinen tedipoika' 2. 'tyhmä'
<i>luupää</i>	1. 'hevonen' 2. 'hevosvoima' 3. 'tyhmänrohkea' 4. 'tyhmä'
<i>pahvipää</i>	'tyhmä'
<i>kaalipää</i>	'tyhmä'
<i>puupää</i>	'tyhmä'
<i>lahopää</i>	'tyhmä'.

Skeema [*pää* on aineesta x] hahmottaa materiaalisen suhteen, jossa edusosan tarkoite
ja metonymisesti koko henkilö saavat määriteosan ilmaiseman materiaalin kautta uuden

ominaisuuden. Utta ominaisuutta skeemassa kuvataan elatiivilla, ja ominaisuus syntyy aineistossani kausaalisen suhteen kautta: jos [*pää* on puusta], siitä todennäköisesti seuraa, että henkilö toimii poikkeuksellisesti. Hän saattaa olla kovapäinen tai yhteistyökyvytön eli yksinkertaisesti 'tyhmä'. (Ks. Leino 1993: 225–228.) Materiaalin välittämiä ominaisuuksia voivat olla kovuus (*luupää, puupää*), pehmeys tai jonkinlainen kuohkeus (*lahopää, vaahtopää, juustopää, pahvipää*). Bahuvriihit osoittavat, että sen paremmin kova kuin pehmeä tai »hatara» pää ei ole ihmiselle eduksi.

Skeeman [*pää* on aineesta x] sanoissa määriteosa ilmaisee ainetta, josta edusosan tarkoite on tehty (Iisa ym. 2000: 119). Tämän ryhmän bahuvriiheilla ei ole yhtä selviä yhteyksiä idiomeihin kuin [*päässä* on ainetta x] -skeeman ilmauksilla, mutta aineeseen sisältyvä mahdollisuus vakiintua tilan kuvaukseen vaikuttaa silti tässäkin. Skeeman [*pää* on aineesta x] sanojen kautta kannattaa lisäksi tarkastella yhtä kiinnostavaa piirrettä: bahuvriihien yhteyttä deskriptiivisiin sanoihin. Bahuvriiheilla ja deskriptiivisillä sanoilla on paljon yhteisiä ominaisuuksia (ks. Malmivaara 2003: 38), joista yksi on se, että molemmat sanaryhmät on sijoitettu leksikon perifeerisimmälle reuna-alueelle ja siten rajattu useimpien tarkastelujen ulkopuolelle (ks. mts. 5; Mikone 2002: 127). Näin leksikosta tulee hyvin kapea-alainen. Esittelen seuraavassa Mikosen (mt.) näkemysten tuella bahuvriihien ja deskriptiivisten sanojen yhteyksiä, sillä näiden yhteyksien kautta niin bahuvriihydysanat kuin deskriptiiviset sanatkin osoittautuvat kiinnostaviksi sanaryhmiksi, joille ominaisia ovat attraktiokeskukset, yhden merkityksen ympärille muodostuvat semanttiset perheet. Attraktiokeskusten sanat vaihtuvat nopeammin kuin muu sanasto, ja siksi synkroninenkin materiaali sisältää vakiintuneisuudeltaan eriasteisia kerrostumia (vrt. *piripää – happopää – simapää*), jotka neutraalissa sanastossa näkyvät lähinnä diakronisesta materiaalista.

Ensinnäkin deskriptiiviset sanat on hyvä erottaa onomatopoeettisista sanoista, sillä yhtenä molempiin sanaryhmiin kuuluvana tyyppiipiirteenä pidetty äänteellinen variaatio näkyy eri tavoin deskriptiivisessä ja onomatopoeettisessa sanastossa (Mikone 2002: 128). Äänteellinen variaatio on bahuvriiheissa melko kapea-alaista (*pauko-, pauka-, paukka-pää*), ja siksi bahuvriihien ja deskriptiivisten sanojen rinnastaminen saattaa ensi katsojalta tuntua oudolta. Mikone pitää kuitenkin deskriptiivisen sanan tärkeimpinä kriteereinä sananmerkitystä ja siihen kuuluvia tyyliipiirteitä — tunneainesta ja värittävää merkitystä —, jotka rajoittavat sanojen käyttöä neutraaleissa yhteyksissä (mts. 129). Sekä tunneaines että värittävä merkitys (adjektiivin koodaus) näkyvät bahuvriiheissa (ks. mts. 121). Niinpä bahuvriihit ja deskriptiiviset substantiivit ovat sanoja, jotka paitsi nimeävät (»mikä») myös kuvailevat (»millainen»). Samoin kuin »[d]eskriptiivisten substantiivien vakiomerkityksen sisältyy — aina adjektiivi», myös bahuvriihiyhdysosat ovat aina kuvailevia (ks. mp.).

Deskriptiivisillä sanoilla on yhteys kaikkiin bahuvriihiyhdysanoihin, mutta skeeman [*pää* on aineesta x] sanoissa adjektiivisuus näkyy havainnollisesti, koska määriteosan tarkoite antaa päälle ominaisuutensa. Samalla tavoin deskriptiivisiä voivat Kosken (1979: 240) mukaan olla mentaalista kykyä kuvaavat johdokset (*uskalikko, juonikko*), jotka ilmaisevat, millainen henkilö on. Bahuvriihiyhdysosojen ja deskriptiivisten sanojen kuvailevaa joukkoa voi täydentää idiomeilla. Näin muodostuu kolmikko, johon kuuluvat sanat tiivistävät merkitysvivahteita, tunneainesta ja tunnusmerkistä tyyliä tehokkaasti (ks. Mikone 2002: 129; Nunberg ym. 1994: 492).

▷

KAKSITULKINTAISIA ILMAUKSIA JA SKEEMOJEN LAAJENTUMIA

Kahden pääskeeman väliin jää ilmauksia, jotka voidaan tulkita ja muodostaa yhtä hyvin skeeman [päässä on ainetta x] kuin [pää on aineesta x] -skeemankin mukaan. Niinpä ilmaukset

<i>taulapää</i>	'tyhmä, hölmö, mieletön'
<i>talipää</i>	'tyhmä'
<i>talikallo</i>	'tyhmä'
<i>vaahtopää</i>	'ihminen, joka ei heti ymmärrä, mistä on kyse'
<i>pullapää</i>	'tyhmä'
<i>mutapää</i>	'tyhmä'
<i>mähnäpää</i>	'tyhmä'
<i>papupää</i>	'tyhmä'

rakentavat keskeisten skeemojen väliin »jatkumopolun», joka on osoitus skeemojen keskinäisistä yhteyksistä (Raukko 1994: 53, 63).

Pultti-, puntti-, piikki-, pölkky- (ks. PUU-metafora), *nuija-* (Google 7.8.03) ja *pötkelöpää* (Google 12.9.03) muodostavat oman 'tyhmää' tarkoittavan ryhmänsä, jolla on yhteys vertikaaliasentoon ja humalatilaa kuvauksiin. Humalatilaa kuvaavat ilmaukset *olla pultti, puntti* tai *naula päässä* sekä sanonta *vetää piikki päähänsä* (SSS ja SFS). *Pölkky-, pötkelö-* ja *nuijapää* eivät ole suoraan yhteydessä humalan kuvauksiin, mutta koska ilmausten määriteosat hahmottuvat pitkänmallisiksi esineiksi, ne kuuluvat tämän ryhmän sanoihin. Lisäksi *pultti* ja *puntti* -sanojen yksi merkitys on 'nuija' (SSA s.v. *puntti, pultti*). Esineenä *nuija* on paitsi pitkänmallinen myös paksu päästään. Näiden ominaispiirteiden vuoksi *nuijapäällä* saattaa olla ilmaisuvoimaa ihmisen kuvauksissa: Internet-esiintymien perusteella *nuijapäällä* on 'sammakontoukan' (PS) ja 'siittiön' rinnalla myös merkitys 'tyhmä'.

(8) *Joo-o, itse asiassa hyvin mahdollista että sopivissa piireissä olisin voinut innostua nuorisorikolliseksi... No, enpä tiedä. Onneksi sentään oli selvää, että tuo tässä on hullu enkä minä, muuten voisin olla nyt vaikka samanlainen nuijapää. Mutta en nyt sitten kumminkaan ruvennut ajattelemaan, että siistii ruveta vaikka teurastajaksi-* (<http://www.klak.com/talks/salatalk/messages/957.html>)

(9) <krotsi> se yks huarra ei ole viel maksanu!
<Griffin_> =o
*** Griffin_ was kicked by krotsi (That space is reserved for my future girlfriend.)
*** Griffin_ (Weetabix@user-sjk2-67.dial.inet.fi) has joined #Phyrexia
<Griffin_> Hmm
<krotsi> yritä ny **nuijapää** oppia
* Griffin_ oon sammakko
<Griffin_> Kwaak
<krotsi> viittasin siittiöön
(netti.nic.fi/~tkivela/logs/log16.html - 70k -.)

Pötkelöpään määriteosa *pötkelö* 'pystyyn lahoava puu, pölkky' (PS) osoittaa havainnollisesti, että pystyasento kuuluu ilmaukseen. Internet-esiintymät vahvistavat tämän bahuvihihydyssanamallin elinvoimaiseksi:

- (10) *Tosin [elokuvasta Taru sormusten herrasta II: Kaksi tornia] miinuksena on mainittava pötkelöpää-Liv Taylor, joka onnistui sabotoimaan joka ainoan kohtauksen missä esiintyi... onneksi niitä oli kuitenkin vähän.*
(24artic.com/forum/Forum9/HTML/000267.html - 30k -)
- (11) *Kyllä ne kaasut ilimaan haihtuu,» rauhoittelee kuusamolainen autoilija omaatuntoaan. Niin, ei kai niitä tyhjäkäyntiasetuksia ole meitä pohjoisen pakkasissa autoilevia ajatellen säädetty. Ja jos täällä pohjanperukoilla autoansa tyhjäkäyttää, sillä on tasan pierun verran merkitystä globaalisesti, tuumii pötkelöpää kuusamolainen.*
(www.koillissanomat.fi/arkisto/ yleiso98/mieli23/mieli.html - 26k -)

Pystyasennon tarkastelusta nousee kysymys, mitä vertikaaliorientaatiosta voi seurata. Onikki (1992: 49–54) on tarkastellut *olla pystyssä* -ilmausta, ja hänen mukaansa negatiivisten konnotaatioiden sävyttämään pystyasentoon voi liittyä esteen ajatus (*tie nousi pystyyn*). Lisäksi pystyasento voi edustaa pysähtyneisyyttä, ja PYSÄHDYSTILA edustaa TOIMINTAKYVYTTÖMYYYTTÄ (mp.). Aineistoni perusteella bahuivriihdyssanoja käytetään slangissa lähes yksinomaan pejoratiivissävytteisesti. Niinpä yhdyssanatyyppiin liittyy negatiivisia konnotaatioita, joiden kautta vertikaaliasennon ja pysähdystilan metaforiikka voivat yhdistyä. Näin syntyy tila, jossa mentaalinen toiminta ei onnistu.

Sanojen *nuija-*, *piikki-*, *pultti-*, *puntti-*, *pötkelö-* ja *pötkkypää* muodostama sarja hahmottaa pystyasennon ja humalatilayhteyksiensä kautta esteen ajattelulle. Tässä ryhmässä humalatilän kuvaukset ja INKLUSIO-suhteen mahdollisuus liittävät ilmauksia [*päässä* on ainetta X] -skeemaan. Määriteosa antaa kuitenkin myös skeeman [*pää* on aineesta x] ilmausten tapaan piirteitään (pystyasennon, pysähtyneisyyden tai paksupäisyyden) koko bahuivriihdyssanalle. Tämän sarjan sanajoukko on heterogeenisempi kuin varsinaisten pääskeemojen toteutumet. Niinpä ryhmää voisikin pitää kaksitulkintaisena, mutta koska pystyasennon ajatus liittää sanat laajempaan ilmaussarjaan, voi sanojen ajatella muodostavan omanlaisensa ryhmän, skeemojen laajentuman.

Muita skeemojen laajentumia 'tyhmän' nimityksissä ovat esimerkiksi pään muotoa kuvailevat ilmaukset (*kaalipää, munapää, pallopää ja tasapää*) ja toiminnalliset bahuivriihit. Olen aiemmin esittänyt, että humalaista tai ylipäätään päihtynyttä ja tyhmää yhdistää mentaalisen toiminnan poikkeaminen normaaliksi katsottavasta. Toiminnallisuus saattaa-kin olla yksi 'tyhmyyttä' synnyttävä, vähättelevää tai halveksivaa sävyä välittävä piirre, sillä Koski (1979: 228–229) on havainnut, että toiminnallisiin johdoksiin (esimerkiksi *häirikkö* ja *liehakko*) liittyy automaattisesti negatiivisia konnotaatioita. Kuten olen jo aiemmin huomauttanut, toiminnallisuutta ei bahuivriihdyssanoissa ole helppoa osoittaa, vaikka ajatukseen törmää tavan takaa. Tässä kohdin toiminnallisuuteen voi kuitenkin päästä käsiksi. Onikki-Rantajääskö (2001: 130, 135) korostaa nimittäin ruumiinosan nimeävien vartaloiden jatkumoa verbivartaloihin ja käyttää esimerkkinään *rähmäkäpälää*, jonka määriteosa assosioituu liikeverbeihin (*rähmiä, rähmällä, rähmätellä ja rähmätää*). Aineistoni bahuivriihit *molopää* 'haukkumanimitys' (*molottaa*), *paukapää, paukkapää ja paukopää* 'tyhmä' (*paukuttaa päätä* 'huutaa') välittävät samaa toiminnallisuutta (ks. myös Onikki-Rantajääskö 2001: 47; Häkkinen 1990: 156). Yhteys ruumiinosalla tehtävää toimintaa kuvaaviin eleidiomeihin on tässä selvä, ja vaikka *suu* eleidiomeissa viittaakin tavallisimmin puhumiseen, voidaan kommunikointia kuvata myös *pään* kautta (ks. Nenonen 2002: 116–117).

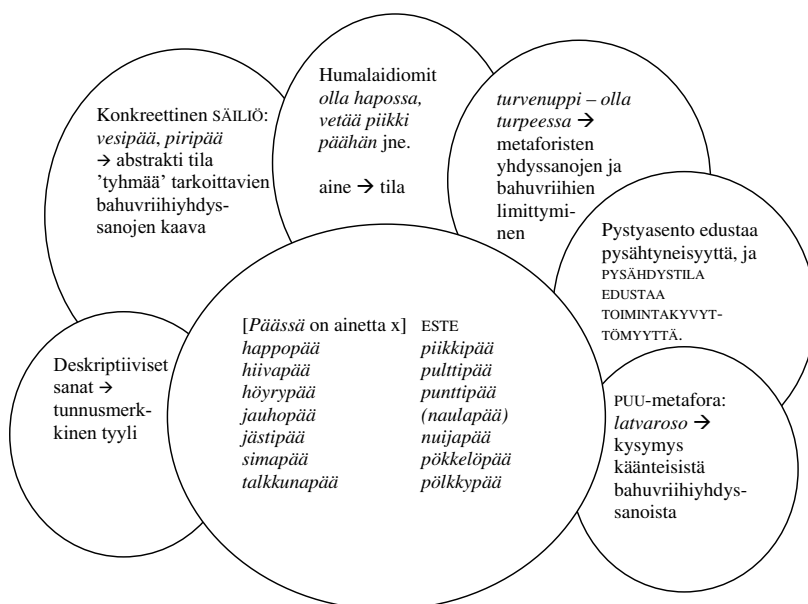
'Tyhmää' tarkoittavat bahuivriihdyssanat ovat tähän mennessä olleet merkitykseltään monikerroksisia niin, että niissä on ollut joko useita metonyymisiä siirtymiä tai

metonyymien ja metaforan yhdistelmiä. Aineistossani on kuitenkin myös ilmauksia, joissa viittaussuhde rinnastuu siinä mielessä bahuvriihien konkreettiseen käyttöön (*lättäjalka, punapää*), että abstrahoivaa siirtymää ei tarvita. *Mänttipää* 'tyhmä' ja *tyhmäpää* 'tyhmä' -sanoissa määriteosa jo itsessään tarkoittaa 'tyhmää' (ks. laajemmin Malmivaara 2003: 67–69, 76–79). Tässä ryhmässä edusosa tuntuu redundantilta, mikä johdattaakin tarkastelemaan bahuvriihiyhdysnamallin vakiintuneisuutta.

SARJOJEN JA ANALOGIOIDEN RISTEYKSESSÄ

Olen osoittanut, että 'tyhmää' tarkoittavien bahuvriihiyhdysnanon ryhmällä on yhteyksiä moniaalle. Esitän kuvion avulla tiivistetysti sanaryhmän suhteita muihin sarjoihin ja analogioihin ja päädyn pohtimaan, mitä nämä suhteet kertovat bahuvriihiyhdysnanon asemasta kielen järjestelmässä.

Alla oleva kuvio osoittaa keskeisimmät 'tyhmää' tarkoittavien bahuvriihiyhdysnanon ryhmään vaikuttavat sarjat ja sanatyypit skeeman [*päässä* on ainetta x] ja ESTE-ryhmän kautta. Tarkasteltavina ovat nämä kaksi ryhmää, koska niillä on paljon keskinäisiä yhteyksiä ja niiden avulla bahuvriiheihin vaikuttaviin ilmauksiin saa laajimman näkymän. Kaikkea bahuvriiheihin sisältyvää metaforisuutta ja metonymisyyttä kuvio ei kuitenkaan kuvaa. Bahuvriihiyhdysnanon luontainen metonymisyys, eksosentrisyys, on hyvä lähtökohta tarkastelulle, jolla pyrin osoittamaan 'tyhmää' tarkoittavan bahuvriihiyhdysnamallin vakiintuneen omaksi kieliopilliseksi kategoriakseen. Painotan tarkastelussani kieliopin näkökulmaa, koska sen kautta yhdysnamallin produktiivisuus ja eriytyneisyys nimenomaan 'tyhmä'-merkityksen kuvaamiseen nousevat etualalle.

Kuvio. 'Tyhmää' tarkoittavien bahuvriihiyhdysnanon limittyminen erilaisten sarjojen kanssa.

Onikki (1997: 106) katsoo, että metonymisyys tuottaa kieliopillistumiskehitykseen kuuluvaa abstraktistumista. Bahuvriihyhdyssanoissa metonymisyys luo edellytykset sille, että ruumiinosa pää, mentaalisen toiminnan sijaintipaikka, voi abstrahoitua edustamaan mentaalista tilaa (ks. mp.).⁵ Abstrahoitumiskehitys asettuu aineistossani tarkasteltavaksi konkreettista sisältöä kuvaavien *piripää* 'amfetamiinin käyttäjä' ja *vesipää* 'vesipoika, absolutisti' -ilmausten kautta. Tällaisten spatiaalisten ja toisaalta abstraktimpien tilan ilmausten rinnakkaisuutta voi pitää abstrahoitumisen tuloksena (mts. 100). Tässä näkyy kielen luontainen taipumus käyttää »ruumista spatiaalisten ja abstraktimpienkin suhteiden kuvana» (Ojutkangas 2001: 623). Lisäksi abstrahoitumiskehitykseen vaikuttaa kaksi voimaa: Yhtäältä konkreettinen merkitys kuluu, ja sitä työntää syrjään tarve käyttää voimakkaita ja ekspressiivisiä ilmauksia (Meillet 1997: 195). Toisaalta juuri konkreettislähtöiset ilmaukset voivat välittää affektivisuutta psykofyysisen tilan kuvauksiin (Onikki-Rantajääskö 2001: 235).

Redundanteilta vaikuttavat bahuvriihit (esimerkiksi *tyhmäpää*) ovat todiste siitä, että bahuvriihyhdyssanalla rakenteena on ekspressiivistä ja sanottavan voimakkuutta lisäävää käyttöä. Redundanteissa ilmauksissa *pää*-edusosan itsenäinen merkitys on kulunut, ja näin edusosan tehtäväksi jää painokkuuden lisääminen ja bahuvriihien kategoriapiirteiden kantaminen. Bahuvriihyhdyssanojen rakenne välittää siis affektiivisuutta ja antaa samalla vihjeen idiomaattisesta merkityksestä. Olen nimittäin havainnut, että tämän yhdysanatyypin tulkinta ilman kontekstia saattaa olla hankalaa. Äidinkieleltään suomenkieliset ystäväni ovat eri tilanteissa kysyneet, mitä esimerkiksi *jästipää* tai *puusilmä* tarkoittavat. Niinpä 'tyhmän' kuvaukset hahmottuvat idiomien tapaan ainakin osittain epäkompositionaaliseksi kuvailmauksiksi, joiden merkitys pitäisi tietää (ks. Nunberg ym. 1994: 492).

Tällaisissa abstrahoitumaan pyrkivissä konneksioissa sana voi menettää »osan konkreettisesta merkityksestään» (Meillet 1997: 192). Bahuvriiheissa *pää*-edusosan alkuperäistä merkitystä jää edustamaan abstraktio: kyky viitata älyyn ja mentaaliseen toimintaan (ks. mts. 193). Kieliopillistumiseen liittyvä reanalyysi on melko vaikeasti rajattava käsite, mutta katson, että *pää*-loppuisissa 'tyhmää' tarkoittavissa bahuvriiheissa edusosa on menettänyt itsenäisen merkityksensä, niin että siitä on tullut kieliopillisen yksikön osa (ks. mts. 189). Kieliopillinen yksikkö on tässä tapauksessa kuitenkin koko yhdysanan rakenne, *pää*-edusosa ja määräiteosa, ei siis vain edusosa. Produktiivisiksi määräiteosiksi Internet-hakujen perusteella ovat osoittautuneet aineen, humalailmausten sekä pystyasennon ja PUU-metaforan sovellukset. Katsonkin, että tähän erilaisten sarjojen ja analogioiden risteymäkohtaan syntyy kokonaan uusi kieliopillinen kategoria merkityksen 'tyhmä' ilmaisuun (ks. mts. 190, 201). Tarkastelemassani kategoriassa yhdysanan edusosa on spesifioitu *pää*-lekseemiksi, mutta määräiteosana olevia sanoja voi vaihdella kohtalaisen vapaasti (ks. Onikki 1997: 91).

Olen nyt perustellut bahuvriihyhdyssanojen asemaa kieliopissa. Esitykseni ei ole aivan vedenpitävä — eikä sen ole tarkoituskaan olla —, sillä pyrin esittämään ainoastaan mahdollisuuden, että 'tyhmän' nimityksistä voi muodostua oma kieliopillinen kategoriansa. Huomattavasti vähemmin perusteluini voi esittää, että käsittelemäni bahuvriihyhdys sanat

⁵ Itkonen (1998: 25) tosin pitää siirtymää 'ruumiinosasta' 'tilaan' yksinomaan metaforisena. Oman aineistoni perusteella molemmat suhteet, metonymia ja metafora, vaikuttavat abstrahoitumiseen.

ovat osa leksikkoa; materiaalinahan on poimittu sanakirjasta. Olen nyt lopulta pääsemässä artikkelini perimmäiseen kysymykseen bahuvriihyhdys sanojen olemuksesta. Bahuvriihien kategoria osoittautuu leksikon ja kieliopin välimaastossa olevaksi, hyvin jäsentyneeksi ja produktiiviseksi sanaryhmäksi. Laajemmassa mielessä kiinnostava on havainto siitä, että leksikon ja kieliopin ilmiöt eivät ole pohjimmiltaan kovin erilaisia ja että leksikon ja kieliopin välialue ei ole jäsentymätöntä kaaosta.

LÄHTEET

- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. 4., korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- 1999a [1959]: Ruumiin nimityksiä. – Auli Hakulinen, Pentti Leino & Tiina Onikki (toim.): *Sanat on kaikki sarvipäitä — Lauri Hakulisen kirjoituksia ja puheita vuosilta 1926–1974* s. 263–271. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1999b: *Luennot suomen kielen partikkeleista*. Toim. Yrjö Lauranto ja Tapani Lehminen. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- HEINONEN, TARJA RIITTA 2001: Harmaaturkit herkkusuut — bahuvriihit sanakirjassa ja kieliopissa. – *Virittäjä* 105 s. 625–633.
- HÄKKINEN, KAISA 1990: *Mistä sanat tulevat: suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- IISA, KATARIINA – OITTINEN, HANNU – PIEHL, AINO 2000: *Kielenhuollon käsikirja*. 5., lisätty ja muutettu painos. Helsinki: Yrityskirjat.
- Iso suomen kielioppi = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA, – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA – ALHO, IRIA (tulossa): *Iso suomen kielioppi*. Sanamuodostusta käsittelevän osion käsikirjoitus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 950. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, ESA 1998: Mitä on 'kieliopillistuminen'? – Anneli Pajunen (toim.), *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta* s. 11–41. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOIVULEHTO, JORMA 1970: Suomen *laiva*-sanasta. – *Virittäjä* 74 s. 178–183.
- KOSKI, MAUNO 1979: Nykysuomen (*i*)kko-johdosten semantiikkaa. – *Sanomia*. Eeva Kangasmaa-Minnin 60-vuotispäiväksi 14.4.1979. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 9.
- 1987: Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (1) – Mauno Koski (toim.), *Kontrastiivista kielentutkimusta I* s. 25–116. Fennistica 8. Turku: Åbo Akademi.
- KOTILAINEN, LARI 1999: *Ihminen paikkana. Henkilöviitteisten paikallissijailmausten semantiikkaa*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LAKOFF, GEORGE 1987: *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of cognitive grammar I: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

- LEINO, ANTTI – LEINO, PIRKKO 1990: *Synonymisanasto*. Helsinki: Otava.
- LEINO, PENTTI 1993: *Polysemia — kielen moniselitteisyys. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 1*. Kieli 7. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- MALMIVAARA, TERHI 2003: *Samperin puusilmä — ihmistä tarkoittavien bahuvriihiyhdyssanojen merkitysrakenteen tarkastelua*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- MEILLET, ANTOINE 1997: Kieliopillisten muotojen kehitys. Meri Larjavaara (suom.) – Tapani Lehtinen & Lea Laitinen (toim.), *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta* s. 188–202. Kieli 12. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- MIKKOLA, EINO 1967: *Das kompositum. Eine vergleichende Studie über die Wortzusammensetzung im Finnischen und in den indogermanischen Sprachen*. I. Helsinki: Der Anteil der Komposita an der Sprache des modernen Romans.
- MIKONE, EVE 2002: *Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MUNUKKA, LIISA 1990: *Kalevalan ja Kantelettaren bahuvriihikompositumit*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- NENONEN, MARJA 2002: *Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä*. Joensuu: Joensuun yliopistopaino.
- NUNBERG, GEOFFREY – SAG, IVAN A. – WASOW, THOMAS 1994: Idioms. – *Language* 70:3 s. 491–538.
- OJUTKANGAS, KRISTA 2001: Ihminen ja ruumis, kieli ja kognitio. – *Virittäjä* 105 s. 620–624.
- ONIKKI, TIINA 1992: Paljon pystyssä. – Lauri Harvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne & Tiina Onikki (toim.), *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin* s. 33–59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1994: Skeema merkitysrakenteen ja taustatiedon kuvauksessa. – Pentti Leino & Tiina Onikki (toim.), *Näkökulmia polysemiaan. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2* s. 70–138. Kieli 8. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 1997: Kieliopin ja leksikon rajalla. – Tapani Lehtinen & Lea Laitinen (toim.), *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta* s. 89–120. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja: nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAUNONEN, HEIKKI – PAUNONEN, MARIJATTA 2000: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii. Stadin slangin suursanakirja*. Helsinki: WSOY.
- PENTTILÄ, AARNI 1963: *Suomen kielioppi*. 2., tarkistettu ja muutettu painos. Helsinki: WSOY.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja* 1–3. Helsinki: Valtion painatuskeskus ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1990–1994.
- RAUKKO, JARNO 1994: Polysemia: Merkitysten verkosto — merkityksen verkko. – Pentti Leino & Tiina Onikki (toim.), *Näkökulmia polysemiaan. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2* s. 36–69. Kieli 8. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- RAVILA, PAAVO 1946: *Die Entstehung der exozentrischen Nominalkomposita in der finnisch-ugrischen Sprachen*. Finnisch-ugrischen Forschungen XXIX. Helsinki: ▷

Suomalais-Ugrilainen Seura.

- RUOPPILA, VEIKKO 1959: Kansanomaisen kerronnan tyylikeinoja. – *Virittäjä* 63 s. 30–36.
- RYDER, MARY ELLEN 1994: *Ordered chaos: The interpretation of English noun-noun compounds*. Los Angeles: University of California Publications in Linguistics.
- SHELLBACH, INGRID 1964: Die Bahuvrihi-Komposita in der alten finnischen Volksdichtung. – *Suomalais-Ugrilaisen seuran aikakauskirja* 65.
- SFS = Virkkunen, Sakari: *Suomalainen fraasisanakirja*. Helsinki: Otava 1981.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* 1–3. SKS ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992–2000.
- SSS = Paunonen, Heikki – Paunonen, Marjatta 2000: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii: Stadin slangin suursanakirja*. Helsinki: WSOY.
- VESIKANSA, JOUKO 1989: Yhdyssanat. – Jouko Vesikansa (toim.), *Nyky-suomen sanavarat* s. 213–258. Helsinki: WSOY.

PERSPECTIVES ON ANALOGY IN WORD FORMATION AND THE ESSENCE OF BAHUVRIHI COMPOUNDS

The article examines word formation with reference to various sets of expressions and looks at the nature of analogy in word formation. The sets of words chosen reflect the use of analogy based on structural similarity, such as a repeated governing word (e.g. *luupää* ‘bone’ + ‘head’, *puupää* ‘wood’ + ‘head’, etc.), modifier (e.g. *puupää*, *puusilmä* ‘wood’ + ‘eye’) or synonym (e.g. *heinähattu* ‘hay’ + ‘hat’, *ruispiipo* ‘rye’ + ‘woolly hat’). Behind such sets of words there may also be a common thought pattern, a metaphor that links the words together. An example of this is the farm implement metaphor used in relation to country folk (e.g. *heinähanko* ‘hay’ + ‘fork’, *niittysaha* ‘meadow’ + ‘saw’, etc.). These sets of words can also form a more abstract category, a schema, in which different analogies sit alongside each other.

The article examines a set of bahuvrihi compounds which all have the general meaning of ‘stupid’ (e.g. *simapää* ‘traditional drink’ + ‘head’, *puupää*). Two principal schemata are outlined for them and are used to examine more closely the connections between the bahuvrihis and other word types (metaphorical compounds, inverse bahuvrihi compounds and descriptive words) and idioms. Solid links with other sets of expressions demonstrate the faltering nature of the boundaries of the bahuvrihi compound category. At the same time, the bahuvrihi appears to be a productive category, especially in regard to the examples analysed here.

Affective bahuvrihi compounds demonstrate well the layering involved in the process towards stabilisation; in neutral vocabulary such layering is typically seen only in diachronic data. The specialised meaning of the

bahuvrihi compounds examined here and the layering of their vocabulary are indications that these bahuvrihis have grammaticalised into a category of their own. Bahuvrihis found in the dictionary are, however, also part of the lexicon. The fundamental question thus arises as to where the line should be drawn between grammar and the lexicon. The bahuvrihi category demonstrates that the ground between grammar and the lexicon may be occupied by well-organised and productive categories and that lexical and grammatical phenomena are fundamentally very similar. ■

Kirjoittajan sähköposti (e-mail):

terhi.malmivaara@luukku.com